

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

(повне найменування вищого навчального закладу)

Факультет історії та філософії

(повне найменування інституту/факультету)

Кафедра культурології

(повна назва кафедри)

Дипломна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

на тему: **«Космос та його осмислення в культурно-історичному процесі»**
«Space and its comprehension in the cultural-historical process»

Виконала: студентка денної форми навчання
спеціальності 034 Культурологія

Горустович Анастасія Сергіївна

Керівник: к.філос.н., доцент Ушакова К.В. _____

Рецензент: к.філос.н., доцент Левченко В.Л.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ _____ від _____ / _____ 201_ р.

Захищено на засіданні ЕК №

протокол № ____ від _____ / _____ 2019 р.

Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувач кафедри

Соболевська О. К.
(підпис)

Голова ДЕК

Соболевська О. К.
(підпис)

Одеса – 2019

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Уявлення про космос у витоків людської культури.....	8
1.1. Характерні риси первісних уявлень про космос.....	8
1.2. Космогонічні уявлення в культурах Стародавнього світу.....	14
1.3. Формування нового уявлення про космос в Античному світі і їх вплив на культуру.....	21
1.4. Зміна картини світобудови в епоху Середньовіччя.....	31
Розділ 2. Пошуки універсалізму і формування наукових уявлень про космос.....	35
2.1. Роль астрономічних відкриттів у формуванні культури Нового часу.....	35
2.2. Відмінні риси теорій російського та західноєвропейського космізму.....	40
2.3. Обґрунтування зв'язку між культурною історією людства і космічною теорією етногенезу Л. Н. Гумільова.....	55
Розділ 3. Космос та його місце у просторі сучасної культури.....	60
3.1. Освоєння космосу як відмінна риса культури двадцятого століття: досягнення і проблеми.....	60
3.2. Астрологічний пласт космогонічних поглядів та їх місце у сучасній культурі.....	64
Висновки.....	71
Список джерел та літератури	74

ВСТУП

Актуальність теми.

Космос, Світ, Всесвіт - ці питання завжди були в центрі уваги людства з моменту виникнення останнього. І ці питання ніколи не втрачали і ніколи не втратять своєї актуальності для людства, яке входить в цей універсальний простір. В ході культурно - історичного розвитку змінювався тільки досвід структурування Космосу та його особливостей. Але так чи інакше, Космос завжди виступав як загальнолюдська репрезентація культурного досвіду.

У даній магістерській роботі ми намагалися простежити те, як в ході культурно-історичного процесу змінювалися уявлення не тільки про Всесвіт в цілому, але і про осмислення взаємодії Космосу та людства.

Особливу увагу ми приділили характерним відмінностям уявлень про Космос, звернувшись до витоків людської культури. Виділивши істотні відмінності в світоглядному осмисленні Космосу в умовах Первісного періоду, культурах Стародавнього світу та епохи Середньовіччя, ми звернули увагу на ту універсальну особливість, яка їх об'єднує. І вона полягає в тому, що характер осмислення Космосу завжди прямим чином визначав онтологічні форми побутової культури. Тобто питання про Космос завжди пов'язане з проблемою універсалізму.

І це підтверджується всім ходом культурно-історичного розвитку. І не випадково, в епоху Нового часу, в епоху виникнення наукових уявлень про Космос, в епоху, в якій народжується поняття «людство», кінцевою метою більшості гуманітарних наук стає з'ясування структурно-естетичної єдності світової культури.

І в нашій роботі ми відзначаємо, що це завдання «формування загальнолюдської культури» отримує специфічне інтонування на тлі дискусій про природу позаземних цивілізацій. У цих умовах стає актуальним, на наш погляд, і нове переосмислення спадщини західних і російських космістів.

У нашій роботі ми звертаємо увагу на те, що в сучасній культурі виникає

якісно нове осмислення Космосу як простору для його практичного освоєння людиною. Вихід людини у відкритий космос, політ людини на Місяць, практичне освоєння навколоземного простору - все це говорить про прагматичні устремління сучасної культури.

З одного боку, ми бачимо за людством небачені досягнення в освоєнні Космосу і націленість на здійснення грандіозних планів у майбутньому. З іншого боку, виникає багато глобальних проблем культурологічного порядку, у які входять питання про те, хто, як і навіщо буде використовувати науково-технічні досягнення в освоєнні космосу, з яким, безумовно, пов'язане майбутнє людства. Свої міркування з цього приводу ми і вирішили освітити в даному дослідженні.

Мета даного дослідження полягає в тому, щоб охарактеризувати еволюцію уявлень про Космос як загальнолюдську репрезентацію культурно-історичного досвіду.

Відповідно до поставленої мети, в даній роботі вирішуються наступні **завдання:**

- розглянути характер уявлень про Космос у витоків людства;
- виділити загальні риси космогонічних уявлень про Космос в культурах Стародавнього світу;
- визначити нові уявлення про Космос в Античному світі і показати їх вплив на її культуру;
- проаналізувати причини змін уявлень про світобудову в епоху європейського Середньовіччя;
- показати важливе значення астрономічних відкриттів для формування наукових уявлень про космос
- обґрунтувати зв'язок між культурною історією людства і космічною теорією етногенезу Л. Н. Гумільова
- виділити практичні досягнення в області Космосу XX століття і вказати на виникаючі у зв'язку з цим проблеми;

- проаналізувати характер астрологічного пласту в сучасній культурі;

Об'єктом дослідження є Космос як основа світобудови і універсуму.

Предметом дослідження є філософсько - культурологічне осмислення включеності людства в універсальний космічний простір.

Дослідницька методика. У магістерській роботі використані загальнонаукові, теоретичні методи: метод порівняльного аналізу різних світоглядних культур; історичний метод; метод аналітичного і синтетичного підходів та інші.

Ступінь наукової розробленості проблеми.

У теорії та історії культури такий унікальний феномен духовної культури як космос вивчений досить добре, тому дослідницьких робіт прямо присвячених цій проблемі досить багато.

Ряд питань, пов'язаних з вивченням уявлень про космос в Первісності піднімають у своїх працях Еліаде М., Тайлор Е., Фрезер Д., Леві-Брюль Л., російські культурологи та філософи: Сапронов П.А., Вдовченко Є.В., Текеева Л. К. А також по даній темі проводять аналіз в своїх статтях дослідники: Нам Є.В., Мочалова І.М. і Топоров В. Н.

Космогонічні уявлення в культурах Стародавнього світу розглянуті в роботах російських астрологів і астрономів: Сурдина В.Г., Броля Р.В., а також у наукових статтях Авдоева Т., Ковальова О.О., Букурової А.В. і Ільїна В.В.

Питання про формування нових уявлень про Космос в Античному світі піднімається в роботах Кассирера Е., Лосєва А.Ф, Ван-дер-Вардена Б.Л., а також в працях античних філософів: Арістотеля, Птолемея К. У нашому дослідженні, ми, також, зверталися до статей, присвячених даній проблемі Володченко В., Ховова О.Б, Гарпушкіної В. Є., Коркунової О.В. і Букурової А.В.

Питання про зміну картини світобудови в епоху Середньовіччя в своїх роботах піднімають дослідники Лимонов В. А., Саїдова М.Г., Симонов Р.А. і Турілов А.А.

Аналізуючи роль астрономічних відкриттів у формуванні культури Нового часу ми зверталися до робіт Коперника М., Бруно Д., Галілео Галілея, а також використовували статті дослідників: Шевченко Ю.Л., Терегулова Ф. Ш., Сударкіної Е.С. і Батищева В.В.

Проблемі «російського космізму» і наукової творчості її представників присвячені сотні робіт і дослідницьких статей. У нашому дослідженні ми розглядали основні філософські праці представників «російського космізму»: Н.Ф. Федорова, К. Е. Ціолковського, В.І. Вернадського, і на статті дослідників Первушина А.І., Казютінського В.В. Белімова Г. Іваницької Л.В. і Шугріна С.М.

Ряд питань, пов'язаних з теоріями західноєвропейського космізму ставлять в своїх роботах Хабібুলіна З.М., Усалко О.В., звертаючись до праць західних космістів: Едуарда Леруа і П'єра де Шардена.

У рішенні дослідницької мети, пов'язаної з обґрунтуванням зв'язку між культурною історією людства і космічною теорією етногенезу Л. Н. Гумільова, ми розглядали його основні праці: «Этногенез и Биосфера Земли», «Конец и вновь начало», «Этносфера: история людей и история природы», а також зверталися до наукових статей дослідників теоретичної творчості Гумільова: Ігошевої М.А., Горелова А.А. Жекуліна В., Дьоміна В.Н.

У питанні освоєння космосу як відмінної риси культури двадцятого століття ми використовували роботи А. Ейнштейна, Едвіна Хаббла і А. Фрідмана, і звертали увагу на статті Ровінського Р.Е. Овчиннікова Н.Ф, Пазенко В.С., Саєнко А., і Брейтота Д.

Крім того, дослідженню астрологічного пласту космогонічних поглядів в сучасній культурі присвячені праці Юнга К., Картерета Ж., Гоклена М. Р., Сапліна А.Ю., Радьяра Д., Говелла Е. О. , Луїзи Хубер, А також дана проблема розглянута в статтях Язева С.А., Зараєва А., Букурової А.В., Симонова Р.А. і Турілова А.А.

Відповідно завданням **структура роботи** складається з вступу, трьох розділів, в яких: в першому розділі чотири параграфи, у другому розділі три

параграфа, в третьому розділі два параграфи, а також висновків і списку джерел та літератури.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволяє нам зробити наступні висновки.

По-перше, звернення до витоків людської культури, дозволило нам переконатися в тому, що Первісність була пронизана міфологічними смислами, серед яких основними були: вимір «хаос-космос», і, відповідно, «сакральне-профанне». Тобто космос був сакралізований і визначав хаотичне, тобто профанне буття. Як наслідок, виникає уявлення про артефактизацію, тобто про створення усього, що нас оточує.

Думка про те, що все у світі спеціально кимось створено, тобто Земля, Небо, Сонце, Місяць, світло, вітер, сама людина - все це трактується як результат чиеїсь діяльності і визначає сакральні уявлення про «вищих істот», тобто богів. Міфологічні уявлення про «причетність» дозволяють нам зрозуміти, що саме вони лежать в основі осмислення нерозривного зв'язку Космосу і людини, наслідком чого є формування в ході культурно-історичного процесу астрологічних уявлень.

По-друге, виділивши загальні риси космогонічних уявлень про Космос в культурах Стародавнього світу, робимо висновок, що з появою цивілізації виникають перші пізнання, у тому числі і пов'язані з Космосом, які входять в перші наукові знання. Таким чином, формується астрономія і нерозривно пов'язані з нею астрологічні уявлення. Цей період відзначений виникненням різних видів астрології, таких як: астрологія пророкування, натуральна астрологія, зодіакальна і астрологія гороскопів.

По-третє, у дослідженні було встановлено, що Антична культура мала не тільки міфологічний характер, а й космологічний. Для античних греків було властиве прагнення створити систему позитивних знань про Всесвіт, яка була заснована на ідеї космічного порядку не від Бога, а на основі закону. Їх заслуга полягає у творчій переробці культурних традицій минулого і у привнесенні оригінальних космологічних світоглядних ідей. Тому Космос для греків був не тільки втіленням світового порядку та єдиного цілого, він розглядався як

втілення естетичних принципів, таких як краса, міра, гармонія.

Зробивши аналіз уявлень стосовно світобудови в епоху європейського Середньовіччя, ми робимо висновок, що культура даного періоду пронизана ідеєю християнства. Таким чином виникають причини змін уявлень: геоцентрична картина світу, доповнена ідеями християнства; двосвіт в основі уявлень про світобудову; а також час кризи і занепаду астрології.

Становлення культури Нового часу прямим чином пов'язане з науковими уявленнями про Космос. Револьюційні відкриття Миколи Коперника, який змінив «геоцентричну картину світу» на «геліоцентричну»; нові погляди на космічний простір Дж. Бруно, Г. Галілея формують новий науковий світогляд. Людина Нового часу починає дивитися на світ крізь призму науки. А себе сприймає як чільного діяча історії. Зникає ретроспективне мислення і замість нього формується перспективне.

Розгляд теорій «російського космізму» дозволяє стверджувати, що вони зробили важливий внесок у сучасні уявлення про світобудову. Саме російські космісти намагалися знайти і обґрунтувати зв'язок між культурною історією людства, космічними явищами та геологічними процесами. Вони намагалися довести, що сам космологічний процес є послідовним розгортанням циклічних удосконалень людського буття. І наука, як одна з провідних форм культури, проявляє себе як потужна геологічна сила, яка створює ноосферу.

Особливої уваги, на наш погляд, заслуговує теорія Л.Н. Гумільова, який висловлює припущення, що народи отримують початковий імпульс культурно-історичного руху під впливом космосу. Його теорія «пасіонарності» знайшла своє місце і у сучасному науковому світі.

Розглянувши практичні досягнення в області Космосу XX століття і вказавши на виникаючі в зв'язку з цим проблеми, робимо висновок, що відповіді на питання, пов'язані з розумінням світу намагаються дати вчені, створюючи теорії і концепції в сфері наукової діяльності, які, як правило, носять гіпотетичний характер. Внаслідок чого в сфері квантової механіки

створюються моделі світобудови; створюються теорії в галузі фізики і класичної механіки; виявляються фізичні парадокси, а також створюються нові гіпотези стосовно структури Всесвіту. Саме на основі розвитку даних науково-технічних досягнень і на їх суперечливому характері будуються сучасні уявлення про космічний простір, які свідчать про розмаїття світового устрою.

Зробивши аналіз характерних особливостей астрологічного пласту у сучасній культурі, робимо висновок, що на цей час астрологія є сучасним культурним феноменом зі стійко зростаючою популярністю. Популяризація астрології проявляє себе різними способами: створенням різних шкіл і організацій астрологічного напрямку, виданням астрологічної літератури мільйонними тиражами, розвитком теоретичної і практичної складової астрології (створення методик, практик, ідей, концепцій). До того ж, проводяться лекції, семінари і тренінги на тему астрологічного знання.

Маючи універсальний характер, космічне світорозуміння є в кожному з нас. Саме воно є способом мислення, яке веде до прогресу, так як воно сприяє нашій єдності з усім Всесвітом, і дає нам можливість мати повноцінний духовний розвиток. На основі нашого дослідження ми бачимо, що еволюція спрямована в бік посилення космічного мислення. Таким чином, в майбутньому людина все більше буде мислити крізь призму космічного бачення світу. І я можу зробити припущення, що рано чи пізно нас чекає космічне майбутнє.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Авдоев Т. Историко-теософский аспект едизма. М.: ЭРА, 2012. 466 с.
2. Аврелий М. Наедине с собой. Сенека. Симферополь: «Реноме», 2003. 384 с.
3. Аристотель. Сочинения: в 4 т. Т. 3. М.: Мысль, 1981. 550 с.
4. Архимед. Исчисление песчинок (Псаммит). Серия «Классики естествознания». М.-Л.: ГТТИ, 1932. 108 с.
5. Батищев В.В. Натурфилософия и Святая инквизиция в эпоху Возрождения. Социально-экономические исследования, гуманитарные науки и юриспруденция: теория и практика. Н.: Общество с ограниченной ответственностью «Центр развития научного сотрудничества», 2015. № 4. С. 154-161.
6. Баутин В.М., Глазко В.И. Безальтернативность ноосферы В.И. Вернадского. Философско-социологические проблемы природы, общества, культуры в трудах выдающихся ученых-аграриев России. М.: РГАУМСХА. 2009. С. 201–231.
7. Беленький А. Воды, в которые я вступаю, не пересекал еще никто. Александр Фридман и истоки современной космологии. М.: Наука из первых рук, 2012. № 5(47). С.104-112.
8. Белимов Г.С. Проявление иных миров в земных феноменах. М-во общ. и проф. образования РФ. Волгоград: Волгогр. гос. ун-т, 1999. 211 с.
9. Бердяев Н.А. Судьба России. Русская идея. Основные проблемы русской мысли XIX века и начала XX века. М.: ЗАО «СВАРОГ и К», 1997. 403 с.
10. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. Прохоров А.М. Изд. 2. М.: Большая российская энциклопедия, 1997. 1456 с.
11. Брейтот Д. 101 ключевая идея: Астрономия. Серия: Грандиозный мир. М.: Гранд-Фаир, 2002. 272 с.

12. Броль, Р. В. Астрология как историко-культурный феномен: автореф. дис... канд. культ. наук: 24.00.01; Москва, 2001. 236 с.
13. Бруно Д. Изгнание торжествующего зверя: О причине, начале и едином. М.: Агни, 1999. 406 с.
14. Бруно Дж. О бесконечности Вселенной и мирах. М.: Алетейа, 2000. 320 с.
15. Будур Н.В. Повседневная жизнь инквизиции в средние века. Серия: Живая история: Повседневная жизнь человечества. М.: Молодая гвардия, 2011. 178 с.
16. Букурова А.В. Астрология в свете современных тенденций развития науки. Вест. Гум. ун-та. Екатеринбург: Автономная некоммерческая организация высшего образования «Гуманитарный университет», 2013. № 2 (2). С. 150-154.
17. Буше-Леклерк О. История гадания в античности: Греческая астрология, некромантия, орнитомантия. М.: Либроком, 2012. 424 с.
18. Ван-дер-Варден Б.Л. Пробуждающаяся наука II: Рождение астрономии / пер. с нем. М.: Наука, 1991. 384 с.
19. Вдовченков Є.В. Сакральное и ритуал: взгляд сквозь призму археологии. «Новое прошлое / The New Past». Ростов-на-Дону: Южн. фед. ун-ет., 2017. № 4. С. 204-211.
20. Вернадский В.И. Научная мысль как планетное явление. М.: Наука, 1991. 270 с.
21. Вернадский, В.И. Биосфера и ноосфера. М.: Наука, 1989. 258 с.
22. Вернадский, В.И. Биосфера. М.: Мысль, 1967. 376 с.
23. Вернадский, В.И. Труды по всеобщей истории науки: 2-е изд. М.: Наука, 1988. 334 с.
24. Веселовский И.Н. Аристарх Самосский - Коперник античного мира: историко-астрономические исследования. М.: Наука, Вып. VII, 1961, с.11-70
25. Володченко В. Натальная астрология. М.: Эксмо, 2015. 496 с.

26. Гарпушкин В. Е Универсализм как парадигма философии: прошлое и перспектива. М.: Социально-гуманитарные знания, 2016. № 6. С. 220 - 223.
27. Головин С.Ю. Астрологический словарь. — Минск: Харвест, 1998. — 544 с.
28. Горелов А. А. Концепция пассионарности и проблема смысла жизни (окончание) Знание. Понимание. Умение. 2009. №1. С. 36-42
29. Гумилев Л.Н. Конец и вновь начало. М.: Институт ДИ-ДИК, 1997. 502 с.
30. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. М.: ТОО «Мишель и К», 1993. 462 с.
31. Гумилев Л.Н. Этносфера: история людей и история природы. СПб.: Издательский Дом «Кристалл», 2002. 406 с.
32. Дёмин В. Н. Лев Гумилёв. М.: Молодая гвардия, 2008. 308 с.
33. Жекулин В.С. Предисловие. В кн.: Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. Л.: Наука, 1990, 302 с.
34. Зараев А.В. Язык астрологии. Астрология: Век XX. М.: Имидж, 1991. 400 с.
35. Иваницкая Л.В., Глазко В.И. Владимир Иванович Вернадский и глобалистика. Вестник Российской академии естественных наук. 2011. № 2. С. 3–15.
36. Игошева М.А. Культурологический статус концепции этногенеза Л.Н. Гумилева : дис. ... канд. филос. наук. Ростов н/Д, 1998. 163 с.
37. Казютинский, В.В. Космическая философия К.Э. Циолковского. Философия русского космизма. М.: Фонд «Новое тысячелетие», 1996.-С. 108-132.
38. Касаткина, С.Н. Антропокосмическая концепция воспитания К.Э. Циолковского: дис. д. пед. наук: 13.00.01. М., 1999. 319 с.
39. Кассирер Э. Философия символических форм: Том 3. Феноменология познания. М. СПб.: Университетская книга, 2002. 398 с.

40. Ковалев А. Потерянное наследство и хронология: История вокруг двух хронологий в одном тексте. М.: Литагент Ридеро, 2012. 402 с.
41. Комлев Н.Г. Словарь иностранных слов. М.: Эксмо-Пресс, 2000. 1308 с.
42. Коперник Н. О вращениях небесных сфер: Малый комментарий. Пер. Веселовского И.Н. М.: Наука, 1964. 653 с.
43. Коркунова О.В., Букурова А.В. Классическая астрология К. Птолемея как способ постижения мира в эпоху Античности. Труды С.- П. нац. ин-та культуры. С-П: СПбГК, 2010. С. 236-249.
44. Леви-Брюль, Л. Первобытное мышление. М.: Педагогика-Пресс, 1994. 608 с.
45. Леруа Э. Происхождение человечества и эволюция разума. М.: Ноосфера, 1928. 376 с.
46. Лимонов В. А. О библейском историзме. Общество. Среда. Развитие. С.- П.: «Астерион», 2007. № 3 (4). С. 59-64.
47. Лосев А.Ф. Античный космос и современная наука. М.: «Мысль», 1993 г. 814 с.
48. Младшая Эдда. / подг. О.А. Смирницкой, М.И. Стеблин-Каминской. Санкт-Петербург: Наука, 2006. 139 с.
49. Мочалова Ирина Николаевна. К вопросу о становлении философской терминологии: идея и эйдос в философии Платона. Вестник АН СССР, 1979. № 11. С.142-148.
50. Мухин Л., Астрономия древности. Мир астрономии: Рассказы о Вселенной, звездах и галактиках М.: Молодая гвардия, 1987. 207 с.
51. Нам Е.В. Особенности мифологического сознания и его роль в шаманском мировоззрении (некоторые аспекты изучения). Вестн. Том. нац. ун-та. Томск: Том. нац. ун-ет., 2011. № 349. С. 116-122.
52. Овчинников Н.Ф. Знание – болевой нерв философской мысли (К истории концепции знания от Платона до Поппера). Вопросы философии. 2001. №1. С. 87-95.

53. Ольга Славянка. Научные представления римлян времен Катулла. М.: «Русская панорама», 2009. 192 с.
54. Очкурова О.Ю., Щербаков Г., Иовлева Т. 50 гениев, которые изменили мир. М.: Феникс, 2009. 509 с.
55. Пазенок В. Человек и Вселенная: к проблеме формирования личностно-мировоззренческой картины мира. *Філософія освіти*, 2013. № 2. С. 282-316.
56. Первушин А.И. Космонавты Сталина. Межпланетный прорыв Советской Империи. М.: Эксмо, Яуза, 2005. 209 с.
57. Платон. Собрание сочинений: в 4 т. / пер. с древнегреч. Общ. редакция Лосева А.Ф., Асмуса В.Ф. М.: Мысль, 1994. Т.3. 654 с.
58. Птолемей К. Альмагест: Математическое сочинение в тринадцати книгах. Книга 1 / пер. с др. - гр. И. Н. Веселовского. Науч. ред. Г. Е. Куртик. М.: Наука. Физматлит, 1998. 672 с.
59. Птолемей К. Тетрабиблос. Пер. с англ. Г. П. Хлуновской под ред. А. А. Капраловой, Н. А. Додоновой. М.: ТХО Юпитер. АН России, 1992. 170 с.
60. Ровинский Р.Е. Самоорганизация как фактор направленного развития. *Вопросы философии*, 2002. №5. С. 67-72.
61. Рубанова Е.В. Ноосферная проблематика в философии Тейяра де Шардена. *Изв. Том. пол. ун-та. Томск: Том. пол. ун-ет.* 2013. Т. 322. №6. С. 88-91.
62. Саенко А. Человек, который был Богом. Скандальная биография Альберта Эйнштейна. Серия: Скандальная биография. М.: Современный літератор, 2008. 102 с.
63. Саидова М.Г. История формирования астрономической терминологии в сопоставляемых языках. *Вест. Тадж. гос. ун-та права, бизнеса и политики. Серия гуманитарных наук.* Т.: Тадж. гос. ун-ет права, бизнеса и политики, 2012. № 13. С. 206-212.
64. Саплин А. Астрология для всех. *Энциклопедия: научно-технический энциклопедический словарь.* М.: Гелеос, 2012. 466 с.

65. Сапронов П.А. Первобытность и современность. Санкт-Петербург: «Союз», 2003. 250 с.
66. Сергеева Т. П. Космизм в творчестве Н. К. Рериха и В. И. Вернадского. Живая этика и наука. М.: «Международный Центр Рерихов», 2008. №112. С. 338-349.
67. Серебрякова С.С. Галилео Галилей: истина сквозь линзы телескопа. Ученые записки Забайкальского государственного университета. Чита: Заб. гос. ун-ет, 2014. № 3 (56). С. 132-140.
68. Симонов Р.А., Турилов А.А. Астрология: Православная Энциклопедия / под общ. ред. Патриарха Моск. и всея Руси Алексия II. М.: Церковно-научный центр «Православная Энциклопедия». 2005. С. 43-50.
69. Современный словарь иностранных слов. М.: Русский язык, 1993. 740 с.
70. Соколов М.С. В.И. Вернадский и его биосферология. Межд. науч. и прикл. «Биосфера». М.: Фонд научных исследований XXI век, 2013. Т. 5. № 1. С. 129-134.
71. Старостин А.М. Русский космизм в контексте современной философской деятельности. Журнальный клуб Интелрос. М.: «Век глобализации», 2016. №1-2. С. 106-112.
72. Сударкина Е. С., Кошкина И. В. Эксцентричность подростков как новый взгляд на простые вещи. Образовательный процесс. Саратов: Научное объединение «Вертикаль Знаний», 2017. Вып. №1. С. 15-18.
73. Сурдин В. Г. Астрология и наука. Фрязино: «Век 2», 2007. 96 с.
74. Тейлор Э.Б. Первобытная культура / пер. с англ. М.: Политиздат, 1989. 573 с.
75. Тейяр де Шарден. Феномен человека. М.: Наука, 1987. 240 с.
76. Текеева Л.К. Космогонические представления тюркоязычных народов Северного Кавказа. Вестн. Том. нац. ун-та. История. Томск: Том. нац. ун-ет. 2013. №1. С. 196-199.

77. Терегулов Ф.Ш. Эволюция сознания: от Птолемея - к Копернику. Сибирский педагогический журнал. Н.: «Новосибирский государственный педагогический университет», 2008. № 5. С. 76-106.
78. Топоров В.Н. Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2 т. М., 1980. Т. 2. 582 с.
79. Тумаркина Л.В. Русский космизм: творчество Н.Ф. Федорова в русской историографии. Философия и общество. Волгоград: «Учитель», 2018. № 3 (88). С. 116-129.
80. Усалко О.В. Концепция «Общего дела» Н. Ф. Фёдорова и её альтернативность западной бездуховности. Вестник КалмГУ. Элиста: Калм. гос. ун-ет им Б. Б. Городовикова, 2014. №4. С. 97-102.
81. Федоров Н.Ф. Философия общего дела: в 2 т. М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. 533 с.
82. Философский энциклопедический словарь / ред. Е.Ф. Губский и др. М.: ИНФРА-М, 2009. 569 с.
83. Фрэзер Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии / пер. с англ. М. К. Рыклина. М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 2001. 528 с.
84. Хабибуллина З. Н. Диалог мировоззрений «Восток - Запад - Россия» через призму русского космизма. Регионология. Саранск: Нац. исс. Морд. Гос. ун-ет им. Н.П. Огарева 2010. №2. С. 338-342.
85. Ховов О.Б. Воспитание? Нет, образование. Вест. Бурят. гос. ун-та. Улан-Удэ: Бурят. гос. ун-ет, 2008. № 1. С. 46-51.
86. Циолковский, К.Э. Космическая философия / под ред. акад. В.С. Авдеевского. М.: Эдиториал УРСС, 2001. 480 с.
87. Цуканов А. Л. Я познаю мир. Философия. М.: Астрель, 1999. 464 с.
88. Шевченко Ю.Л., Матвеев С., Гудымович В.Г. Врач-священник, перевернувший представление о Вселенной. Вест. Нац. медико-хирургического центра им. Н.И. Пирогова. М.: Нац. медико-хирургический Центр им. Н.И. Пирогова, 2013. Т. 8. № 1. С. 3-6.

89. Шугрин С.М. Космическая организованность биосферы и ноосферы. Новосибирск, 1999. 496 с.
90. Элиаде М. Космос и история: избр. работы. М.: Прогресс, 1987. 312 с.
91. Яншина Ф.Т. Значение учения о биосфере в творчестве В.И. Вернадского. Биосфера, 2011. Т. 3. С. 18–26.
92. Ясперс К. Смысл и назначение истории / пер. с нем . М.: Политиздат, 1991. 527 с.